

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

UDGIVET AF HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
ved Christian Stenz og W. Christiansen

INDHOLD:

C. Hvidt:

Ti år i Vestslesvig

Jens Lampe:

Mommark færgested og forbindelsen til Ærø

August F. Schmidt:

En sønderjysk folkemindesamler – M. J. Skov

H. V. Gregersen:

Da pesten truede i 1711–1712

Hjemstavnsudstilling i Hovslund

Sønderjysk Månedsskrifts ekspedition:

Viceskoleinspektør W. Christiansen, Brorsonsvej 37, Tønder
Overlærer Chr. Stenz' adresse er: Tøndervej 173, Åbenrå

Ballum kirke.

Ti år i Vestslesvig

Ved pastor C. Hvidt.

(fortsat fra side 110)

Hvordan gik det os så med alt dette fremmede og for os næsten ukendte? Med »kirkeligheden« gik det forholdsvis let, selv om der jo nok savnedes noget hos præsten, fordi han »å æ stol« talte så dagligdags og uden den patos, som man havde vænnet sig til. Naturligvis blev der også snakket om den ny præstekone, der ikke gik i sort til daglig, og som endda kunne gå til Herrens bord i mørkeblå dragt, og som yderst nødigt fulgte den faste opfordring: »Ta' og sid ind i æ sofa«, når de ældre eller gamle koner skulle rejse sig og flytte ud. Med dette og med vore mange andre særheder i opførsel og husførelse affandt man sig efterhånden; vi lærte jo med tiden skik og brug. Sognet rystede nok overbærende på hovedet af al vor uvidenhed, men i almindelighed dog velvilligt; vi var jo kun københavnere!

Men dette var jo blot ydre ting, vigtigere var det med, hvad præsten sagde, altså forkyndelsen. »Her i Ballum er vi vant til at høre«, som en ældre »troende« pige sagde til mig, måske med en lille brod mod det, som de nu fik at høre, men sandt var det: høre kunne man! En sjælden opmærk-

somhed, en spændt lydhørhed og stilhed, når præsten gik på prædikestolen, og et stort ansvar for ham at være under. Og høre forskel kunne de også, både om læren var ret og lod sig forlige med lutherdom, og om en prædiken havde mål og mening. Kirkeligheden lyttede med god vilje, taknemmeligt og trofast, og det blev den ved med.

Men Luthersk Mission? Det gik, som man forudsagde mig, og som det var gået ved ethvert præsteskitte: til at begynde med kom adskillige af dem til kirke, men det ebbede snart ud; det blev til kirkebesøg nogle gange om året, vist nærmest for at konstatere, at man alligevel var med. Dette var mig en skuffelse, dels fordi flere på Amager, hvor jeg kom fra, og hvor Luthersk Missionsforening havde en ret stor kreds, sluttede sig til vor menighed og hørte mig, dels fordi jeg selv mente at stå dem nær i deres hovedpunkt om den fri og helt ubetingede nåde. For mig at se var dette imidlertid ikke længer så stor en ting for dem; hørte jeg undertiden deres prædikanter, forekom forkyndelsen mig at lyde ligeså »lagisk«^{*)} og betinget, pietistisk sentimental som ofte inden for I. M.

Det blev altså køligt mellem os, selv om det aldrig blev til et åbent brud. De havde nok i deres eget i missionshuset, hvor de endogså til sognets og I.M.s forargelse kunne holde møde i gudstjenestetiden. Der faldt bag min ryg nok nogle mindre venlige ord, mest vel nok fra den daværende lokale leder, der også blandt sine egne omtales som en hård mand. Ved en latterlig tilfældighed og uden min vilje kom vi straks på kant med hinanden. En tåget adventssøndag var jeg på vej til gudstjeneste i Skast. Pludselig kom et træk vildgæs ganske lavt over et hus noget fra vejen; en mand sprang ud med en bøsse og skød. Kusken fortalte, hvem det var, og nogle dage efter traf jeg manden og spurgte interesseret: »Fik De så den gås?« Han blev synlig ubehageligt berørt og opfattede det vel som en gejstlig tilrettevisning for helligdagsbrud og for det for en missionær så upassende at gå på jagt, når præsten var på vej til kirke; det var jo en ikke så god indledning til bekendtskabet!

Derefter var der så forholdet til Indre Mission. Den største vanskelighed fik jeg med »Det gamle Budskabs« folk. Det tør vist fastslås, at de på forhånd var mistænksomme over for alt nordfra og naturligvis særlig over for dansk kristendoms former, f. eks. de nye sangbøger. Selv i I.M.s sangbog var der nationale sange, omend kun enkelte. De Unges Sangbog var fulde af dem! Skulle nu vore unge synge om Danmark i stedet for om Jesus? Højskolesangbogen var uden for enhver debat; den kendte ingen i de kredse. Men først og fremmest forkyndelsen! Den forekom dem overfladisk og letkøbt, bleg, blodfattig i mere end bogstavelig forstand. Hvor hørte man hos disse præster nordfra de gamle, dybe toner om blodet, der

^{*)} svensk udtryk, betyder lovpræget, R.

renser, om lammets vunder og sår – det stærke krav om omvendelse og om fortabelse eller skellet? Det var der måske nok, men ligesom afsvækket, og »Hvis basunen ikke giver klar lyd, hvem bereder sig da til strid?«

Meget i denne kritik var vel berettiget, men for os unge var der ikke andet at gøre end først at prøve os selv over for dem og dernæst at forsøge at bringe evangeliet, som vi selv havde hørt det og så iøvrigt lade ordet virke, som det selv ville.

En uformidlet brug og overtagelse af en svindende tids former og udtryk kunne vi ikke tage op, hvor gerne end disse kredse havde set det, og hvor meget vi selv kunne have vundet derved.

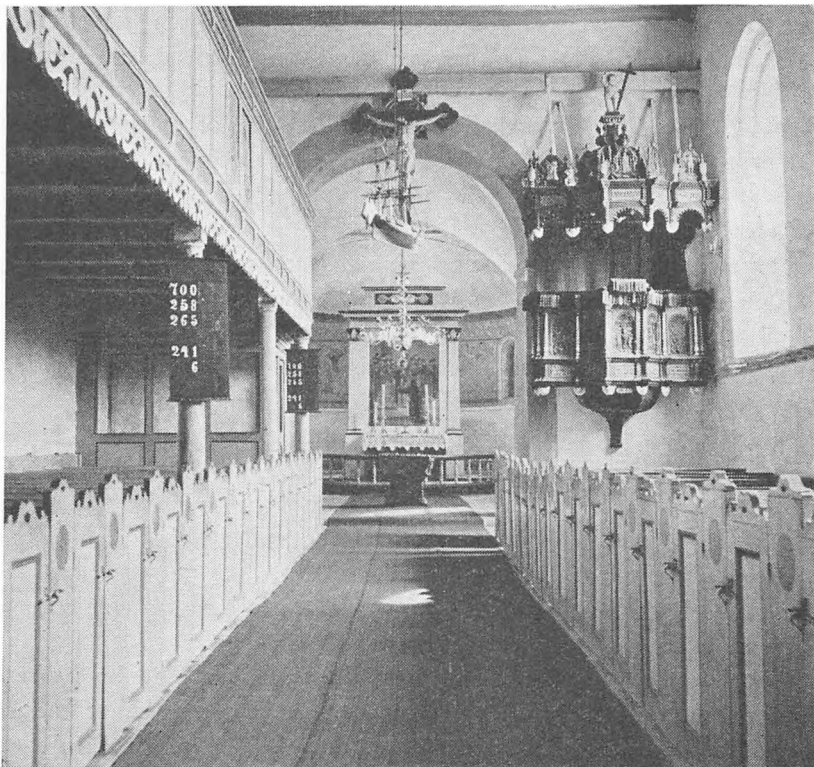
Men bagved lå naturligvis for dem det afgørende spørgsmål: »Har vi fået en troende præst eller ikke?« Spørgsmålet blev aldrig rettet til mig, men selvfølgelig har det været drøftet. En enkelt gang skal der være bedt for mig af en tilrejsende missionær! Det gjorde mig intet. Jeg har altid syntes, at jeg godt kunne trænge til en god bøn og så sikker på min tro, har jeg aldrig været, at jeg jo ikke godt vidste, at det alene kommer an på, hvad Gud mener om én.

Det gamle Budskabs folk var i Ballum relativt få og savnede efter min forgængers bortrejse en virkelig fører.

Pastor Andresen, i Ballum fra 1911–21, var friser. Han kom efter en urolig studentertid i Kiel til pastoralseminariet i Haderslev, hvor han lærte et nødtørftigt dansk, så han kunne gøre tjeneste i dansktalende menigheder. Han blev derefter sognepræst i Arrild og mødte der I.M. og oplevede en vækkelse og omvendelse, som blev af afgørende betydning for ham. I splitelsen inden for I.M. sluttede han sig til sine 12 tyske kolleger.

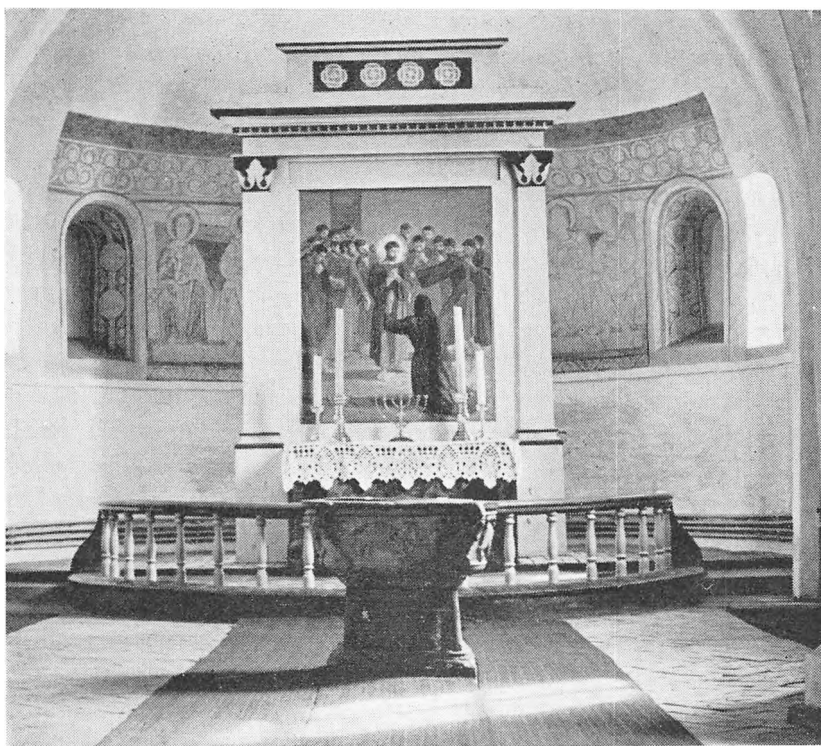
I Ballum vandt han sig nogle få trofaste venner blandt dem, der var gået til samme side, og var ellers respekteret for alvor og nidkærhed, men da han en gang lukkede kirken for den unge pastor Tonnesen, så han måtte gå over i kirkekroen og holde møde der, blev hans forhold til den anden fløj af I.M. yderlig spændt, og da han endvidere under krigen efter slaget i de masuriske sumpe på prædikestolen takkede for den tyske sejr, var forholdet til sognet så ødelagt, at han ved afstemningen efter genforeningen blev stemt ud. Han blev kun støttet af sine allernærmeste venner. Nu ville man have en dansk præst.

Pastor Andresens skæbne er imidlertid kun en af de mange tragedier, der er udspillet i slesvigske præstegårde enten de var danske eller tyske i 1848–50 og 64. Et lille træk kan vise hans kærlighed og bundethed til det Nordslesvig, hvor han havde følt sig hjemme og fundet sit åndelige hjem, og som for ham blev »Das verlorene Land«. Endnu flere år efter afskeden sad han og familien langt nede i et holstensk marsksogn, hvor der intet var af det liv, der havde mødt dem her, og sang Brorsons julesalmer – på dansk.

Ballum kirkes indre.

Havde altså Det gamle Budskab i sognet med pastor Andresen mistet føreren, så fandtes der på den anden fløj flere betydelige og kloge, samvittighedsfulde mænd, der nok turde tage et ansvar. Det havde kostet den forsigtige og kloge Anders Brodersen mange kampe, både indvortes og udvortes at gå imod sin præst. Hans lange, tynde skikkelse med det smukke, fine ansigt var blevet duknakket, men han var alligevel rank endnu. Han havde sin gård i Vesterende med markerne ud til havet, var kirkeældste og formand for det 12 mand store kirkekollegium og dertil fører for I.M. i sognet. Det lykkedes ham med det samlede kirkekollegium i Ballum og Skast bag sig at føre mit valg igennem ved sogneafstemning, hvori næsten alle deltog, og hvor jeg fik én stemme over de 75 %, som jeg havde ønsket for at lade mig kalde. Skuffet og bitter måtte pastor Andresen indføre i valgprotokollen: »Med denne ene stemme vedtoges pastor Hvidts vocation.« Han håbede til det sidste at kunne blive. Det var altså ved coalition, hvor alle dansksindede, også I.M. gik sammen, at jeg blev valgt, men står der ikke i Skriften et ord om, at de troende ikke må drage i åg med de vantro?

Koret med Larsen Stevns altertavle fra 1924.

Jo, Anders Brodersen og de andre ledende i »Samfundet« fik det at høre. De havde ikke haft det let i alle disse måneder, men så var de jo også vesterboere med al disses stædighed og fasthed, og her stod de fast, bundne til ansvaret for det sogn, hvis åndelige liv, de var indsat til at varetage, og til den præst, som de mente, var den rette, og som de selv havde kaldet; de var og forblev med at være vore venner og blev en stor støtte for os, særlig i den første tid.

Et lille glimt fra de første uger efter, at det hele havde lettet sig, skal fremdrages. Kirkeforstanderne var til møde i præstegården, Brodersen var anbragt i vor gyngestol, gyngede stærkt, idet han gned sig i hænderne og udbrød: »Ja, dette er gemytligt!« Det havde det så sandt ikke været længe for ham og de andre.

Men selvfølgelig måtte der komme vanskeligheder! Vi var jo i så meget forskellige, og snart opdagede de jo, at jeg ikke helt og ikke alene var deres mand, og at jeg netop ønskede at have med den »verden« at gøre, som de havde isoleret sig fra. Desmere må jeg undres over, at de aldrig slog hånden af mig og over den relative frisindethed, hvormed de lod mig gøre,

hvad jeg syntes var rigtigt. Som nu f. eks. med forsamlingshuset. Selv kom missionsfolkene der jo ikke eller kun yderst nødigt. Alligevel kunne én sige til mig: »Selv kommer jeg der ikke, men hvis jeg var præsten, så gjorde jeg det.« Jeg kom naturligvis i Ballumhus både til de nationale fester, og når jeg blev opfordret til at tale i ungdomsforeningen, lige som jeg selv ordnede adskillige møder med kirkeligt eller andet oplysende indhold. Til at undre sig over var det også, så trofast disse folk blev ved med at høre både i kirken og ved bibellæsninger, jeg holdt i skolerne. Jeg forklarer det ved, at de trods alt, hvad de har måttet savne, har kunnet fornemme vor unge præsts famlende forsøg på at bringe det evangelium, som han selv lyttede til og alene havde at leve af; det var måske også mest »æ lov«, der savnedes, som jeg fik det at vide en nytårsaftens eftermiddag under et langt og ubejligt besøg i præstegården, hvorfor jeg endnu husker det. Lad mig så tilføje, at jeg aldrig har været ude for omvendelsesforsøg eller er blevet forhørt om tro og omvendelse eller bibelsyn; det var dem tilsyneladende nok, at jeg brugte biblen. De almindelige »mellemting« taltes der ikke om, men naturligvis var der ting, man ikke gjorde. Blå Kors, den kristelige afholdsbevægelse, betragtedes nærmest som en fin form for selvretfærdiggørelse. Sognet var allerede tidligere blevet et ædrueligt sogn, takket været Hans Lorensens arbejde. Men hans begrundelse var national, ikke kristelig. Nordslesvigs mange kroer svækkede den danske front. Nu kunne der godt selv i I. M.s hjem bydes præsten et glas vin, når han på en konfirmationsdag ikke kunne tage mere kaffe.

Med det foregående mener jeg at have givet et vist indtryk af, hvad der slog os i møde ved vort komme eller senere klarede sig for os. Tilbage står at give et lille indblik i, hvad vi tog os for – altså i vort arbejde, hvorved måske også visse træk i sognets ansigt kommer til at stå klarere. Baggrunden derfor var jo dagliglivet i den rummelige, hyggelige præstegård, der naturligvis ikke svarede til nutidens krav, men som dog var bedre end så mange andre på egnen: gode, store fliseovne, petroleumslamper, fra 1924 elektrisk lys, pumpe i bryggers, w. c. uden w i gården, klokke i forstuen, der meldte den ind- og udgående færdsel, først hest og vogn, senere bil, der unægtelig åbnede omverdenen for os. Telefon fik vi også ret hurtigt. Der var altså alt, hvad der var nødvendigt for at kunne gå i arbejde.

Det var nu først det mere indendørs med forberedelserne til det, man skulle sige, læsningen, overvejelserne, stilheden; den sidste fandt jeg ofte på ensomme lørdagsture udad diget mod nord med de vide udsigter over hav og enge. Dette tog og skulle jo tage sin tid. Det førte jo op til en hovedsag: prædikenen. Med hensyn til gudstjenesten er der ting for mig at gøre opmærksom på, foruden det før antydede: menighedens lydhørhed. Den slesvig-holstenske landskirke havde en rigere liturgiske udformning end den sædvanlige danske; jeg bibeholdt den ikke, dels af frygt for, at den

ikke med de forhåndenværende musikalske kræfter kunne gennemføres, dels fordi det blev betydet mig, at man ønskede alt lagt op så nær som muligt til dansk kirkeskik. Jeg spørger mig nu efter de senere års liturgiske debat, om jeg måske alligevel tog fejl.

Det andet vedrører salmebog og salmesang. »Salmebog for de dansk-talende Menigheder i Nordslesvig« var os jo ukendt, men blev os gennem den stadige brug i dens udvidede skikkelse som sønderjysk salmebog meget kær; den var trods visse formelle mangler, som salmernes længde, den mere gammeldags sprogtone, betydelig bedre end »Kirke og Hjem«. Salmesangen var god og blev usvækket ført igennem lange salmer; almindelige søndage kunne den ikke fylde den store kirke, men kom og hør en påskedag alle disse kraftige, stoute mandfolk med skarpe konsonanter og fuldtonende vokaler stemme op: »Nu er der vej til livets land«! Selv udenfor stående kunne få lyst til at stemme i med og følge.

Vi havde den lykke både i Ballum og Skast at have beholdt to gamle sønderjyske degne. Det musikalske var vel ikke deres styrke, men derimod den, at de kendte den sønderjyske og særlig den vestslesvigske tradition, både hvad salmevalg og melodier angik og kunne føre os ind i den. Prahl og Heinebuchs Melodisamling til nordslesvigsk Salmebog var til en vis grad en forløber for »Dansk Kirkesang«, og Laub i tone og rytmer havde ikke så meget af det romantiske i sig som Bielefeldt o. a. i kongeriget. På kolleger i sogne, hvor der var kommet kongerigske kirkesangere, mærkede jeg, hvordan denne værdifulde tradition blev brudt, og at de ikke som vi på en naturlig måde ved den daglige brug fik den lært at kende i tide.

På linie med forberedelserne til søndagen lå arbejdet med de bibellæsninger, jeg holdt rundt om i skolerne. I almindelighed var der god tilslutning til dem undtagen i Bodsøl, hvor bornholmerne næsten hver aften havde noget for. Nørhus skole var derimod altid fyldt både med ældre og unge. Jeg kom efterhånden ind på at tage over til Søndermarken 1 a 2 gange om måneden, begyndte om eftermiddagen med at se til gamle og syge, holdt også ofte altergang i skolen, fik kaffe et sted, aftensmad et andet – gæstfriheden var ubegrænset, og holdt så møde om aftenen. Så kunne man også nok være træt af skarp vind og de mange indtryk af glade og bedrøvede og forskellige mennesker, man havde været sammen med i dagens løb. Aftenkaffen hos lærerfolkene måtte man da også have med.

Til I. M.s samtalemøder rundt om i hjemmene kom jeg undertiden, men ikke så ofte, som man gerne havde set det; jeg havde jo nok i forvejen og ville heller ikke lade mig binde til noget, som godt kunne gå af sig selv. Det skulle jo være samtale, men den gik ofte tungt, og det var de samme, der sagde noget, og ofte forvildede man sig langt bort fra den forelæste tekst. Jeg så det som min opgave at føre tilbage og sluttede ofte med et forsøg på at samle det hele. Personligt gav det mig kun lidt udover mere

kendskab til mennesker og til, hvor forskelligt kristenliv kan forme sig. Det var da nu også »Ordet«, vi var samlet om, men ofte blev det jo unægtelig til noget andet og helt underlig noget. Jeg husker særlig en aften, som gav mig anledning til adskillige overvejelser. Efter en indledning af ganske almindelig art kom en af deltagerne ind på en oplevelse, han havde haft ved salget af en gris, hvad der jo i sig selv lå ret langt fra teksten. Der havde været mange vanskeligheder, og han havde ikke vidst, hvad han skulle gøre og havde da også bedt så meget om at gøre det rigtige, og til sidst var det da også gået i orden, sådan at det var blevet en god handel, som han havde takket så meget for; også vi skulle jo da også tage del i hans glæde, fordi det netop var gået, som han gerne ville. Men hvad var dette i grunden? En ganske primitiv, naiv og egoistisk religiøsitet, som den findes i al folkereligion, hvor det guddommelige er gjort til middel for menneskets egne formål. Men kan noget sådant kaldes kristendom? Selvfølgelig må der svares nej. Og alligevel rejser der sig det spørgsmål, om dette måske dog kan have et kristeligt fortegn, og i de overvejelser, som jeg allerede den aften begyndte at gøre mig på hjemturen fra de beklumrede stuer i den friske blæst, har der altid senere indgået følgende momenter: Som en rent konstaterbar kendsgerning i denne jævne mands tankeverden stod korset – Jesu Kristi kors, som noget alt andet overskyggende og som noget, han ville sætte imellem sig og synd og død og djævel, som Luther siger. Og dernæst en personlig ransagelse af, hvor meget af den slags naiv egoisme og barnlighed, der indgår som uudskillige bestanddele i selv det fineste, frommeste og mest intelligent betonedede kristenliv. »Halb Kinderspiel, halb Gott im Herzen«, dækker dog vist det meste deraf. Tilbage bliver der så for dem, der er inde under rækkevidden af Jesu Kristi ord, intet andet at stole på end, at der trods al vor barnagtighed og egoisme bagved står én, som ikke kan slippe.

(fortsættes)

Mommark færgested og forbindelsen til Ærø

Af Jens Lampe

Alsøst kyst byder ikke på gode naturhavne. Den er ikke indskåret, men svagt krummet med lange og bløde kurver. Over Lillebælt fra Als på den ene side til Fyn, Lyø, Ærø og de andre sydfynske øer på den anden har der gennem tiderne været en ret livlig trafik. Tandslet kirkebog viser f. eks. i en tilfældig periode på 40 år, at 34 personer fra Ærø er blevet viet til alsinger.¹⁾ – Afstanden fra Als til Fyn, Lyø og Ærø er ikke længere, end at man i klart vejr tydeligt kan se kysten med dens bakkedrag og bevoksninger og

klinternes klare konturer, og selv om Als hører til Sønderjylland, har den et stærkt ødansk for ikke at sige fynsk præg, der bl. a. viser sig i de gamle landsbyers smilende idyl, de pyntelige haver med blomster og buske, abildgårdene og ikke mindst i alsingernes syngende mål og lette og livlige sind.

Mens forbindelsen til Fyn fra omkring 1700 især opretholdtes af færgen mellem Fynshav i Notmark sogn og Bøjden i Horne sogn,²⁾ gik vejen til Ærø især over *Mommark* færgersted i Lysabild sogn. Hvornår en regelmæssig færgefart er begyndt i Mommark vides ikke, men ruten er allerede nævnt på Johannes Mejers kort, tegnet 1649, i Caspar Danckwerths store værk om hertugdømmerne, som udkom 1652,³⁾ og i 1717 haves sikre skriftlige efterretninger om regelmæssig overfart, idet der da tilstedes enken efter færgemand Jørgen Jørgensen († 10. 3. 1717), Margrete, koncession til at drive færgen til Søby på Ærø og det dermed forbundne krohold, som der var kongeligt privilegium på.⁴⁾ Men da der både ved Fynshav og Mommark var flere fartøjer, skete det af og til, at nogle af færgerne blev lejet til at sejle andetsteds hen, f. eks. til Fåborg eller Lyø. Ved forordningen af 29. 4. 1684 traf man indgående bestemmelser for bæltruterne. Statsmagten var, bl. a. af hensyn til handelens trivsel, postens besørgelse og de offentlige overførelser, interesseret i færgevæsenets udvikling, og det var som regel kongen, der gennem sin amtmand udstedte privilegium til færgefolkene. Omkring 1720 overdrages færgeprivilegiet til Margrete Jørgensens søn Jørgen, der fik det efter at have budt højest, 22 rdlr., ved en licitation. I konditionerne, som er udfærdiget af amtmand von Platen, nævnes det bl. a., at færgefolkene under bødeansvar ikke må befordre zigeunere, pak og betlere. I 1749 går privilegiet over til Andreas Andresen, 1753 til Hans Petersen for endelig i 1759 at gå over til Jørgen Jørgensen *Bladt*. Herefter er færgen og færgegården i mange slægtled i familien Bladts vare-tægt.

Det har nok ikke altid været lige behageligt at krydse Lillebælt i den tids primitive fartøjer. I hvert fald har magister *Johan Arendt Dyssel*,⁵⁾ da han for 200 år siden skulle over til Ærø, udtrykt sin utilfredshed med forholdene: »Vinden var just med en Storm gaet til Øster, som er stik Modvind, saa at jeg med mit lidet Følgeskab, som bestod af min Kone, et Barn, en Pige og en Tiener, maatte blive her liggende i 4 Dage; den Tiid var mig i dette smukke Land meget lang; et Canaan kan ogsaa blive kied-sommeligt. Herberget var ogsaa meget slet bestilt, og burde, hvor Overfarten er stor, være bedre. Fartøiet er en maadelig Baad. Færgefolkene ere træskoede Bønder, og slet befarne. Jeg saae, at mange Reisende før mig havde været ligesaa misfornøiede; thi paa Bielker, Vinduer, Dørre læses Manges ynkelige Klage over Ophold og slet Beværtning. Jeg satte mit der-til.« Dyssel bliver ked af at vente, »allerhelst da alt Værtens Forraad af Thee og Sukker var fortæret« og rejser videre til Sønderborg, som han be-

rømmer meget. »Endelig og endelig femte Dags Morgen blev Vinden halv-god, og vi vovede os i Herrens Navn ud, endskiønt det kulede haardt, og kom efter 4 Timers Krydsen, mange Byger og Overhalinger gandske vaade til Ærøe, men mine hurtige Matroser, den ene en Skrædder, den anden en Skomager, formaade ikke at sætte os i Land paa det rette Sted som er Sæby, men en halv Miil derfra ved den alleryderste Spidse af Landet Skiollernes. Det burde dog af Øvrigheden eftersees, at der ved saadanne almindelige Færgeløb altid vare befarne Folk. For en paalagt Betalling maa man nyde ald muelig Tryghed. Vi takkede Gud at vi slap.« Dyssel der skulle til Lolland, turde ikke tage tilbage over Mommark, men tog med et skib fra Marstal til Åbenrå.

Færgeforpagteren i Mommark forpligtede sig til at stå toldvæsenet bi og overholde visse takster for transporten. Disse var f. eks. i 1814: 2 mark og 64 skilling om vinteren for overførsel i den store båd og 2 mark 13 sk. om sommeren. I den mindre båd kostede det om vinteren 2 mark 13 sk. og om sommeren 1 mark 58 sk. I 1874 var sommertaksterne 2 thaler 15 silbergroschen m. den store båd, 2 thaler m. den lille og vintertaksterne henholdsvis 3 thaler og 2 thaler 15 silbergroschen. Færgeforpagtningen gav dog så gode indtægter, at pastor Meldal⁶⁾ i sin sognekronike fra Lysabild fra 1830'erne skriver, at færgeriet og det dermed forbundne krohold gav større fortjeneste end driften af det store bol.

Fartøjerne var oftest mindre jagter el. smakker med enkelt mast og ret flad bund, så de kunne gå langt ind, thi om nogen egentlig havn var der ikke tale før efter genforeningen. Ind- og udskibning foregik ved en rullebro, der skånedes mod strøm og isgang ved at trækkes op på land. Ved stærk strøm og pålandsvind måtte de større fartøjer ankre op nogle hundrede favne ude og passagerer og gods ros i land. Af et skifte fra 1813 fremgår det af opgørelsen, at den store båd vurderedes til 160 rdlr. og den lille til 50 rdlr., en jolle 8 rdlr. Det fremgår ligeledes af skiftet, at der ved stranden fandtes et spil, som åbenbart har været anvendt ved losning og lastning. Fra Mommark kunne man pr. vogn blive befordret videre til Sønderborg eller Augustenborg.

Under krigen med England 1807–14 var færgefarten periodevis indstillet, for også i Lillebælt kunne man risikere besøg af engelske »men of war's«. Da en engelsk brig⁷⁾ engang forlangte at blive forsynet med proviant fra Mommark, fik den afslag fra den øverstkommanderende på Als, kammerherre Buchwald, hvorefter englænderne skal have bombarderet Mommark. Heldigvis gjorde projektilerne kun liden skade. En af kuglerne blev i mange år efter forevist på færgegården. Større var den fare, hårdt vejr kunne forårsage. Pastor, senere provst, Buchardi⁸⁾ fra Ketting fortæller i sine erindringer om en overfart på Lillebælt, da der midtvejs indtraf et uvejr, som satte skræk i en tysk hestehandler. Han lagde sig fladt

ned på dækket og skreg, at han ville i land. En matros trøstede ham med, at hvis skibet gik ned, ville de alle drukne. Matrosen selv havde været med i 1801 i slaget på Københavns red, da blokskibet »Dannebrog« sprang i luften, uden at han var omkommet. Om dette beroligede hestehandleren, fortælles der intet om. – Midt under Englandskrigen inspiceredes færgestedet af kommandørkaptajn Poul Løvenørn, som var generalpostdirektionens og generaltoldkamrets konsulent i havne- og færagesager; men desværre rådede statskassen dengang ikke over midler til færgelejets forbedring. Mommark kunne ellers nok trænge til en ordentlig havn eller i det mindste en fast skibbro. Fra Als var der dengang en ret stor udførsel af korn, humle og frugt, ligesom her lossedes heste fra Ærø. Det var i sidste halvdel af 1800-årene blevet skik, at hestene ankom til Mommark hvert års 4. pinse-dag.⁹⁾ De tungtlastede fartøjer fra Søby kunne ikke lægge til ved rullebroen, hvorfor man lod hestene skubbe over bord i nogen afstand fra strandbredden, så de selv kunne svømme i land og overtages af de alsiske hestehandlere, der solgte dem på markederne i Sønderborg, Nordborg, Dyndved eller Bromølle.

I tiden 1864–1920 var færgefarten periodevis helt indstillet på grund af de ændrede statsretslige og politiske forhold. Als og Ærø, som ved delingen i 1490 var blevet dronning Dorotheas »livgeding« og efter delingen 1564 blev hertug Hans den Yngres arvepart, blev nu adskilt administrativt. I 1819 var enheden mellem de to øer yderligere blevet bekræftet ved, at de blev et selvstændigt bispedømme. Ærø havde i 1773 fået slesvigsk ret og var indtil 1864 en del af hertugdømmet. Efter 64 blev det en del af det danske Svendborg amt. Men helt blev forbindelsen mellem de to øer ikke afbrudt. Mange unge ærøboer drog til Als og det øvrige Slesvig dels for at lære nyt og dels fordi lønningerne for unge karle og piger sagdes at være bedre i hertugdømmet. Teglværkerne på Als og Sundeved trak også en del af det ærøske overskud på arbejdskraft. Det var heller ikke ualmindeligt, at nuge alsinger drog til Ærø, hvor pigerne skulle være kønnere end på Als. På Ærø lever endnu et ordsprog om, at når en ung ærøbopige kom i tjeneste på Als, kom »hun flere hjem«.¹⁰⁾ Men at der også har været ærlige og trofaste alsinger, som søgte tjeneste på Ærø, synes en gammel, sørgelig vise, der er blevet sunget i Bregninge at vidne om:

Han var kun enogtyve år,
da han af verden drog,
han var kun ud af fattig stand,
men ærlig var han dog.
Og Notmark sogn, der var han fra,
i Hundslev barnefød,
nu hviler han i gravens land
og fri for sorg og nød.

Ærøs kronikeskriver, dr. med. J. R. Hübertz,¹¹⁾ vil dog prise ærøboens troskab på alsingernes bekostning. »Sjælden bliver en pige forladt,« skriver han og fortsætter: »De få uægte børn, der fødes på øen, har næsten altid alsingere, holstenere(dermed mentes dengang mænd fra hertugdømmerne) til fader og er avlede, medens moderen tjente udenfor Ærø.« – Skikken med at klæde sig ud helligtrekongersaften og gå på besøg hos naboerne menes at være kommet fra Als til Ærø, hvor den endnu indtil for få år siden bibeholdtes.

Da dampskibsfarten blev almindelig, måtte de primitive færgesmakker lægge op, og anløbsstedet i Mommark egnede sig ikke for større fartøjer. En virkelig havn var påkrævet, hvis forbindelsen til det fynske øhav skulle opretholdes. I 1904 anbefalede landdagsmand H. P. Hanssen i den preussiske landdag, at der anlagdes en havn ved Mommark, først og fremmest af hensyn til fiskeriet, men først efter genforeningen blev det alvor med havnebyggeriet, efter at A/S Mommark Færge var blevet stiftet i 1921. Året efter åbnedes ruten til Fåborg, og forbindelsen fra Als til moderlandet over Lillebælt var genoprettet.

NOTER:

1. Claus Eskildsen: »Den sønderjydske Befolknings Slægtsforbindelser«, (København 1942), s. 47.
 2. Jens Lampe: »Fra herregård til højskole« i årsskrift for Danebod Højskole, 1960, s. 39–48 og »Flensborg Avis«s kronik for 13. maj 1960 med følgende numre.
 3. Mommark som færgested nævnes endvidere i Erik Pontoppidans Danske Atlas (Slesvig, i 7. bind, 1781), på det kgl. videnskabernes selskabs kort over det sydlige Fyn m. m., tegnet af H. Skanke 1783, på »Post- og Veilængdekort over Kongeriget Danmark med Hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenburg« (1859), i Chr. Knudsens samlinger fra Als, Ny kgl. samlinger nr. 2683, i Trap: »Slesvig« (1864) samt i Schrøders og Oldekops topografier.
 4. LA, Åbenrå-Sønderborg amtsarkiv: Sager vedr. færrergerne i Sønderborg, Mommark, Hardeshøj og Brunsnæs 1698–1789.
 5. J. A. Dyssel: »Forsøg til en Indenlands Rejse« (1763).
 6. Meldals sognekronike fra Lysabild findes i afskrift på Landsarkivet i Åbenrå.
 7. Heimat-Blätter für den Kreis Sonderburg, 1914, s. 198. (En opl. heri om at færgefarten fra Fynshav blev forlagt til Mommark i 1845 må bero på en misforståelse. Opl. er bl. a. gentaget i »Bogen om Als« s. 285).
 8. Georg Chr. Buchardi: »Lebenserinnerungen eines Schleswig-Holsteiners« (Flensborg 1927), s. 39.
 9. Jens Raben: »Sø og Havn« i »Bogen om Als« s. 268.
 10. Morten Kamphøener: »Ærø, en Lilleverden« (Sønderborg 1944), s. 14–15 .
 11. Hübertz er citeret efter ovennævnte bog.
- Endvidere er benyttet arkivalier afl. fra Kiel, nu i Sønderborg amtsarkiv: Færgesager nr. 418, Mommark færge 1807–1851, og Lysabild kirkebøger.

En sønderjysk folkemindesamler - M. J. Skov

Af August F. Schmidt

Da pastor *H. F. Feilberg* i Darum i 1880erne var i færd med at udarbejde de første bogstaver til sit hovedværk: Ordbog over jydsk Almuemaal I–IV (1886–1914), modtog han mange optegnelser fra en mand, der i breve til ham underskrev sig »Voks« fra *Birkelev*. Brevskriveren og optegneren var lærer *Marcus Jensen Skov*, der af forsigtighedsgrunde skrev sit navn bagfra, men *H. F. Feilberg* vidste jo nok, at Voks betød Skov.

Marcus Jensen Skov blev født 10. januar 1844 på gården *Åskov* sydligst i Gram sogn. Her voksede han op og fristede en bondedrengs almindelige kår. Som barn vogtede han fåreflokken mellem de store hedebanker og blev fortrolig med alt slags arbejde ude og inde. Med vågen sans iagttog han, og han var en opmærksom tilhører, når gamle folk talte. Derfor blev det ham muligt på de ældre dage at meddele et væld af enkeltheder vedrørende Gram-egnens gamle bondeliv.

Marcus J. Skov fik tidlig lyst til lærergerningen, og efter at have fået nogen privat undervisning blev han i 1862 optaget på Tønder seminarium. Opholdet her blev afbrudt af krigen 1864. Da seminariet efter krigen igen blev åbnet, rådførte Skov sig med den gamle forstander *A. Kühnel*, om han skulle tage til Danmark og fortsætte sin uddannelse, eller om han skulle blive syd for grænsen. *Kühnel* rådede ham til at blive, hvorfor Skov igen tog fat i Tønder, hvor han under de nye forhold tog eksamen 1866. Han var derefter i 1½ år lærer i *Vilbæk* (Holbøl s.), siden i *Alslev* ved Løgumkloster i 5½ år, hvorefter han kom til *Birkelev* (Vodder s.), hvor hans egentlige manddomsgerning faldt. Her var han fra marts 1873 til 1896, da han – samtidig med en del andre dansksindede ældre lærere – underhånden fik opfordring til at søge sin afsked. Denne opfordring følte den stærkt dansksindede mand nærmest som en kærkommen anledning til at blive befriet for embedets snærende bånd. Han fik en lille pension, købte et landboelssted i *Vodderbro* ved Øster Åbølling (Roager sogn), hvor han boede til 1913, da han på grund af svigtende helbred solgte ejendommen og byggede et hus ved *Øster Åbølling* station, hvor han tilbragte sin sidste korte levetid.

I *Alslev* blev *M. J. Skov* gift med *Ane Marie Christiansen* fra Døstrup. Efter 18½ års ægteskab døde hun den 15. april 1886. Hun blev moder til 11 børn, hvoraf 4 var døde, de 3 af difteritis, før hun selv gik bort. Efter 5 års enkestand giftede lærer Skov sig i 1891 med *Hanne Marie Christensen* fra Nørre Bork ved Ringkøbing fjord.

Efter sin afsked som lærer kunne Skovs danske sindelag ret komme til udfoldelse. Han blev snart tillidsmand for Sprogforeningen, som han ud-

førte et meget stort arbejde for i sin egn. Han var også en tid tillidsmand for Vælgerforeningen og var utrættelig til at få folk til at indmelde sig og give bidrag til de to nationale foreninger. Men forfølgelsen fra myndighedernes side udeblev heller ikke. Et pensionstillæg på 200 mark årlig blev taget fra ham det første år. 1903 blev forældreretten af amtsdommer Lindemann i Toftlund frataget ham og hans hustru, fordi de havde sendt en søn på efterskole i Danmark og nægtede at tage ham hjem. En sydfra indvandret domæneforpagter Becker i Øster Åbølling blev indsat som formynder for børnene. Da sagen kom for retten, kunne den dog ikke oprettholdes, og Skov fik fra amtsdommeren underretning om, at han lod sagen falde.

Skov var med til at bygge kirkesalen i *Vodder*, og han og hans familie sluttede sig nær til den kreds, der samledes her om frimenighedspræst J. Jørgensens forkyndelse. Da Skov var en stor elsker af sang og selv sang godt, blev der sunget meget i hans hjem, og hvor han ellers kom sammen med folk. De sidste par år han levede, var han hjemsogt af svære lidelser, han led af et uhelbredeligt maveonde forbundet med de heftigste gigtsmerter. Han bar alle smerterne tålmodigt, omhyggelig plejet af sin hustru. Sin varme interesse for den danske sag bevarede han til det sidste. Den 3. september 1914 døde han, efterladende sig hustru og børneflokk, der bevarede det gode danske sindelag og kærligheden til den sag, der i hjemmet blev sunget og talt så meget om. *P. A. Gad* skriver i sin nekrolog over *M. J. Skov*¹⁾, at det var med vemod og bange anelser, en flok af hans venner og naboer samledes med slægtninge om hans kiste. Netop den dag kom budskabet om den første faldne fra egnen. Pastor Jørgensen, Skærbæk, talte og forrettede jordpåkastelsen i hjemmet, hvorefter Skov blev begravet på Roager kirkegård uden klokkeklang. Det var dengang forbudt at ringe med klokker over dem, der sluttede sig til frimenigheden.

★

Det var omkring 1884, lærer Skov i Birkelev begyndte at optegne folkeminder og dialektord til brug for H. F. Feilberg. Beskæftigelsen hermed var for den dansksindede lærer en national opmuntring. Han var glad for at kunne være med til at redde gammel folkelig overlevering fra forglemelse, men da han som tysk embedsmand skulle færdes i stilhed med dette arbejde, var det, han, som nævnt, skrev sit navn bagfra i brevene til den lærde præst i Darum. Der findes opbevaret 23 breve fra Skov til Feilberg, fra 7/10 1884 til 17/3 1914. 18 af brevene er fra Birkelev-perioden 1884–899. 4 er afsendt fra hjemmet i Vodderbro, og det sidste, af 17/3 1914, er fra Øster Åbølling.²⁾

Det var, som man kan forstå, navnlig i 1880'erne, Skov sendte optegnelser til Feilberg.³⁾ Hans materiale blev i 1921 sammen med alle Feilbergs

øvrige optegnelser overgivet til Dansk Folkemindesamling på Det kgl. Bibliotek. Skovs forskellige bidrag findes her under arkiv-nr. 1922/71. De er samlede i en folio-protokol på 281 sider. Endvidere tre løst tegnede grundplaner af gamle bygninger. M. J. Skovs optegnelser er nedskrevne uden nogen orden i protokollen; de er ført på papiret efterhånden, som han er kommet i tanker om dette eller hint emne, eller som han har fået fat i oplysninger ved at udspørge omgivelserne. Skov kalder sine optegnelser for »pillemad«. Det ser ud til, at den indbundne protokol indeholder kladden til Skovs optegnelser, som han så renskrev og sendte til Feilberg, der efter afbenyttelsen ikke har opbevaret dem. Da Skov senere fandt sit indsamlingsarbejde afsluttet, sendte han den fuldtskrevne protokol samt nogle løse blade til Feilberg.

M. J. Skov var en fortrinlig optegner og havde en sikker forståelse af, hvad det drejede sig om at få fat i af folkeoverleveringen. Han brugte meget få unødvendige ord, hvorfor der næsten intet overflødigt stof findes i hans »pillemad«. En del af hans materiale er blot jyske gloser med tilføjede forklaringer. Ind her imellem kommer så ofte udførlige redegørelser for festskikke, arbejde ude og inde, redskaber, mad og drikke, tøjet og dets forarbejdning, bygninger, byled, veje, fattigfolk, rakkere, lege, remser, ordsprog, talemåder, vejrrregler, folketro og enkelte sagn.

H. F. Feilberg udskrev til sin jyske ordbog alle gloser og sagoplysninger, som han modtog fra M. J. Skov, og man vil derfor trindt om i det store værk finde nævnt Stednavne som Birkelev, Vodder og Roager, d. v. s., at oplysninger til denne eller hin ordbogsartikel er hentet fra Skovs optegnelser. Foruden i ordbogen har Feilberg udnyttet stof fra Skov i sit værk: »Jul« I (1904), 338 f., hvor han giver en skildring af den gamle Thomasfest, der afholdtes 21. december. Denne fest var særlig kendt i Nordvestslesvig. I afhandlingen: »Barndomsliv i Vesteregnet«, trykt i Sønderjyske årbøger 1897 anfører Feilberg side 175–80 og 186–216 direkte meddelelser fra den Birkelev lærer, især om knipling og om hyrdedrengeliv. Om disse to emner findes der ingen optegnelser bevaret i »Pillemad«-protokollen. I et brev af 12/6 1887 tilbyder Skov at skrive om sin barndom, om hyrdedrengeskår og om livet i et bondehjem. Hans skildringer heraf eksisterer nu kun i Feilbergs afhandling i Sønderjyske årbøger 1897.

★

I sommeren 1942 udskrev jeg den brogede og uordnede bunke optegnelser i »Pillemad«-protokollen med udgivelse for øje. Af det mangeartede stof formede jeg en række skildringer med oplysninger om det fordums bondeliv i den egn, hvorfra Skovs oplysninger hidrørte. Hvor »Pillemad« ikke slog til, udfyldtes fremstillingen med optegnelser andet steds fra, især

fra Dansk Folkemindesamlings utrykte arkivstof samt fra trykte arbejder vedrørende egnen mellem Gram og Ribe.

Det blev ikke muligt at få arbejdet udgivet samlet i bogform, hvorfor det er fremkommet forskellige steder. Da det må anses for hensigtsmæssigt at have en samlet fortegnelse over, hvor værkets adskilte partier har set lyset, skal der i det følgende meddeles en bibliografi over findestederne for de arbejder, hvis grundlag er M. J. Skovs optegnelser.

Hovedparten af disse findes i afhandlingen: »Mellem Gram og Ribe« (Sønderjyske årbøger 1952, 28–103)⁴), hvor der i noterne findes oplysninger om den utrykte og trykte litteratur, der er udnyttet som supplement til M. J. Skov.

Det øvrige af manuskriptet findes offentliggjort i de følgende større og mindre skildringer og artikler:

Thomasmesse (August F. Schmidt: Gilder i Landsbyen, 1942, 29–35).

Gammel nordlesvigsk Jul (Jul i Vestjylland, Ribe, 1945, 5–9).

Sønderjydsk Jul (Nordborg Slots Efterskoles Elevhæfte 1946, 14–21).

Særegne Juleskikke fra Sønderjylland (Sprogforeningens Almanak 1954, 54–58).
Fra Vinterens Folkeliv mellem Gram og Ribe, Fastelavn (Jul i Vestjylland 1948, 28–32).

Gammeldags Bryllup i Egnen mellem Gram og Ribe (Jul i Vestjylland 1949, 20–24).

Legestuer og Bindegilde (Margrethe-Heftet 1947, 26–29).

Vejrtro og Vejrværter (Sønderjydsk Købmændsblads Julenummer 15/12 1951).

★

Landsbyernes Fattigfolk (Jul i Vestjylland 1947, 37–42).

Den gamle Landsbys Originaler (Sønderjydsk Jul, Haderslev, 1947. Upagineret).

Rækkeren (Ribe Stifts Tidende 2/8 1947).

★

Fra Gramegnens Landskab (Hejmdal 4/8 1952).

Byled og Bydiger (Sprogforeningens Almanak 1956, 16–18).

Trilleploven (Sønderjysk Månedsskrift 1952, 171–74).

Forstand paa Husdyr (Hejmdal 21/6 1952).

En Oplevelse i Kalvslund Kirke (Hejmdal 26/1 1952).

Stedlige Mundheld i Sønderjylland (Hejmdal 21/5 1953).

★

Det er nu nemt for de interesserede at finde frem til alle M. J. Skovs optegnelser (bortset fra hans få utrykte sagnmeddelelser), og som man kan se, er det slet ikke lidt kulturhistorisk og folkloristisk stof, den flittige lærer fik reddet fra glemsel. Samlet giver det den trediestørste folkelivsskildring fra Sønderjylland. Større er *H. F. Feilberg: Fra Heden* (1863, 2. udgave 1920) og *Henrik Ussing: Det gamle Als* (1926).

Der vides nu ved hjælp af M. J. Skovs optegnelser i forbindelse med den øvrige litteratur⁵) god besked om store områder af det fordums folkeliv i de nordvestlige egne af Sønderjylland. Tilbage er at skrive en bog om den

rige overlevering af sagn, folketro, viser, lege og remser fra den nævnte del af landet syd for Kongeåen. Prøver herfra findes i mine to bidrag: »En Landsbytragedie« (Sprogforeningens Almanak 1959, 71–74) og »Sagnene om Gram Slot« (Sønderjysk Månedsskrift 1959, 105–12, 126–31).

NOTER:

- 1) Sprogforeningens Almanak 1925, 60–62, med fotografi af M. J. Skov.
- 2) Hans Ellekilde har i tidsskriftet »Thyras Vold« 15/6 1940 givet en karakteristik af Skov på grundlag af hans breve til Feilberg. Jfr. Feilbergs ordbog IV, slutord side III.
- 3) Også folkemindesamleren Evald Tang Kristensen fik optegnelser fra Skov. En del af disse findes trykt forskellige steder i E. T. Kristensens mange bøger. De er udnyttede i Sønderjyske årbøger 1952, 28–103. Se noterne dér. I 1910 besøgte E. T. Kr. på en indsamlingsrejse i Sønderjylland M. J. Skov »og fik af ham endnu en del gode ting« (E. T. Kr.: Minder og Oplevelser IV, 1928, 390).
- 4) Jfr. Hejmdal 31/5 1952.
- 5) Om Gram-Rødding-egnens lokalhistorikere (A. J. Marcussen, Hans Pilegaard, Thøste Thøstesen, Olav Iversen Kjems, Hans Kau) se min bog: Syddøstjyllands Historikere (1950), 136–38. Om Hans Kau endvidere Vejle Amts Folkeblad 25/9 1939. Jfr. min bog: »Fra Koldingegn« III (1961), 7–27.

Da pesten truede i 1711-1712

Af H. V. Gregersen

For tidligere århundreders mennesker betød ordet pest indbegrebet af alt ondt. Som en truende skygge eksisterede dette begreb bag ved alt menneskeliv. Ingen kunne vide sig sikker. Nårsomhelst kunne »den klæbende syge« som en dødens engel vandre fra dør til dør og bringe mennesker til fordærv. Ved begyndelsen af 1700-årene mindedes man hertillands endnu kun alt for vel, hvorledes pesten havde hærget i sogne og byer i egnene på begge sider af Kongeåen i »Skæbneåret 1659« – navnet på den bog, som Aksel Lassen 300 år senere udsendte om disse begivenheder.

Det vakte derfor rædsel i sindene, da man i 1704 erfarede, at pesten atter var nået til Europa og allerede hærgede i Konstantinopel. 1708 havde den nået Polens og Ungarns grænser, og kort tid efter viste den sig ved Østersøen i Livland og Preussen. I 1710 rasede den med heftighed i Danzig (25.000 døde), Thorn, Stettin og Stralsund, og takket være svenskernes nære forbindelser med Livland og Forpommern (Karl XII's tid) bredte pesten sig snart til Sverige med 40.000 døde i Stockholm. Landene ved Sund og Bælter så sig derfor snart truet af sygdommen fra to fronter: fra Sverige og fra Nordtyskland. Allerede 1710 døde 6.000 mennesker i København af denne forfærdelige sygdom. Endnu værre blev det det følgende år, thi i løbet af sommeren 1711 bortrev pesten alene i Danmarks hovedstad 23.000 mennesker.

Heller ikke hertugdømmet Slesvig gik fri, selv om sygdommen ikke antog karakter af en så forfærdende farsot som tidligere. I 1711 var der pest i garnisonen Friedrichsort ved Kiels fjord og i 1712 rammes en række byer på begge sider af Eider af sygdommen. Angst for, at epidemien skulle antage samme voldsomme karakter, som den havde i København, førte omgående til en afspærring af alle forbindelser mellem Hertugdømmerne og de omliggende lande, Kongeriget såvel som de nordtyske fyrstestater og byer.

Fra gottorpsk side forberedte man sig på det værste. 1711 8/10 udsendte regeringen en stor pestforordning, trykt hos Johann Holwein i Slesvig, hvori der gjordes rede for de forholdsregler, som man ville anbefale befolkningen at efterleve. Ligesom man i vor tid står ganske rådvild over for de farer, en moderne storkrig kan medføre, viser denne forordning i virkeligheden, hvorledes man i hine tider ikke anede, hvad man skulle stille op over for en pestepidemi.

Regeringen meddeler til indledning i denne forordning, at den som følge af den udbredte pest i Preussen, Pommern, Livland, Polen, Sverige og Danmark allerede ved en instruktion af 1710 21/10 havde anordnet spærring af al trafik. Nogle »eksaminatorer« skulle ved alle grænsebomme nøje udspørge de rejsende om, hvorfra de kom, og såsnart de mente, at der var grund til det, skulle de bringe dem i karantæne (af fransk *quarantaine*, et afsondret ophold på 40 dage). Postvæsenets folk måtte endvidere ifølge et patent af 1711 3/9 ikke befordre folk og varer, der kom fra egne, der var mistænkt for at være smittede, ej heller måtte der huses fremmede i landets kroer og herberger. Der skulle desuden holdes nøje opsyn med hine tiders farende folk, tiggere, jøder og zigeunere. Dem skulle der forhenes adgang til landets forskellige markeder, og de måtte kun benytte landevejene, når de var forsynede med særlige passérsedler.

Alle huse og bygninger, hvis beboere var blevet smittet, skulle omgående afspærres, og det var derfor nødvendigt, at alle sørgede for at skaffe sig en nødration af korn, brænde, salt, vineddike og mel m. m., da beboere af pestbefængte ejendomme ikke kunne komme ud for at forsyne sig. I byerne skulle myndighederne til dette formål skaffe mindrebemidlede kredit til indkøb af disse livsfornødenheder. Krævedes der under sygdommen mere, skulle der lægges mad i kurve, der blev hejst ned fra vinduerne.

For at hindre smitten i at brede sig blev der krævet øget renlighed. Alle huse, sidebygninger, stræder og gyder og krinkelkroge, samt rendestene og afløbsrender skulle holdes rene. Møg og skarn skulle bringes ud af byerne, spindelvæv skulle man beflicte sig på at få fjernet, og alle ildelugtende erhverv skulle flyttes uden for beboede egne. Det gjaldt garveres, skomageres og saddelmageres tilberedning af skind og huder, det gjaldt slagting,

ligesom kvæget skulle bringes ud af staldene. Ådsler skulle også fjernes fra beboede steder; urin og saltlage med skæl fra stokfisk måtte ikke hældes ud på gaderne. Det tilføjedes, at ingen stank var værre til at inficere luften af harpikslugten). Kistelågene skulle lukke tæt.

Også fødevarerne skulle der føres kontrol med. Kød af slagtet kvæg skulle henligge 24 timer, før det blev solgt, og råddent kød eller fisk måtte ikke føres ind til byerne. Bagerne måtte ikke sælge varmt brød.

Alle lig skulle være begravet inden tre dage, og tømmerhandlere og snedkere skulle sørge for at have tilstrækkeligt indkøbt af brædder til fremstilling af ligkister. Bedst hertil var fyrre- eller grantræ (vel på grund af harpikslugten). Kistelågene skulle være helt plane.

Såsnart der var smitte i et hus, skulle dørene mærkes med et hvidt kors, og der skulle anbringes vagt uden om huset.

Hvert sted skulle der udnævnes særlige pestlæger og jordemødre til at tage sig af syge og svangre i de smittede huse. Ligeledes skulle der udpeges særlige ligbærere og gravere. De skulle bære klæder, der var gennemtrukket af voks¹ og forsynet med et hvidt kors, ligesom de med en særlig fløjte skulle advare folk, der kom dem imøde. De skulle under sygdommen have ophold i et afsides liggende hus, hvortil der skulle bringes føde til dem. Ligene skulle de skaffe bort en time før dagens frembrud.

Regeringen ville gerne anbefale lægernes råd om, at folk for at undgå smitte, holdt vand i kog hele tiden, thi man havde erfaring for, at pesten ved nattetide søgte ned i det dampende vand, især hvis der var løg eller ulæsket kalk i det. (Pesten opfattedes med andre ord som en art ånd, der sneg sig omkring ved nattetide). Katte, der fandtes i pestbefængte huse, skulle omgående slås ihjel, mens hundene skulle bindes og holdes inde om natten. Kvæg fra sådanne huse skulle tre gange trækkes gennem dybt vand. Der måtte ikke benyttes klæder eller linned fra smittede huse, før det var blevet grundigt vasket ved den nederste ende af et vandløb.

Folk skulle så vidt muligt holde sig afsondret fra hinanden. Kvinder måtte ikke gå på barselvisitter, og mænd måtte ikke opholde sig i kro-stuerne. De måtte kun tage sig en skænk over dørtærskelen. Laugsfester måtte heller ikke finde sted.

Kom pesten alligevel, skulle der mindst to gange om ugen tændes op i husenes ildsteder, helst altid umiddelbart før nymåne. (Astrologien var altså ikke helt glemt!). Også her og der på byens pladser skulle der tændes bål, såsnart bedeklokken lød, og folk skulle da kaste ting på, som kunne være tjenlige til at rense luften.²

Sidst ikke mindst anbefaledes det folk at tage dagens bedetimer i agt og

1. I København gik ligbærerne i 1711 i sorte voksdugskapper.

2. I København anbefaledes hertil enebær, svovl og vådt krudt.

at søge til Guds hus. Hvad dette sidste angik, frygtede man ikke for spredning af smitten.

Vedføjret regeringens forordning blev en lang redegørelse fra Kieler Universitetets medicinske fakultet. Den skulle tjene til at udbrede den viden, man havde om pesten. En beskrivelse af selve sygdommen afholdt man sig dog fra, da det kun var alt for velkendt, hvorledes den ytrede sig: udslæt og bylder i forbindelse med heftig feber.

Skulle man undgå den frygtede farsot, gjaldt det om at tage visse forholdsregler såsom gennemført renlighed, afskaffelse af gæs, køer, får og især svin, renholdelse af alle slagtehuse, forbud mod garvning og tilberedning af huder og skind. Man gjorde herunder opmærksom på, at den udbredte tro på, at lugten fra gedebukke kunne holde pesten borte, ikke havde vist sig at slå til! Selv folk, der havde haft geder i deres soveværelser, var blevet fundet døde af sygdommen!

Det måtte derimod anses for gavnligt at rense luften ved såvidt muligt hver morgen og aften at tænde bål i gader og på torve. Man støttede sig heri på oldtidslægen Hippokrates, der havde fjernet pesten fra øen Kos ved at afbrænde alle dens skove!

Vigtigst måtte det være, at enhver familie sørgede for at have en beholdning af medicin, ligesom det måtte anses for nødvendigt, at man i forvejen udpegede pestlæge, præst og kirurg, samt sygeplejersker.

Den fuldstændige afspærring af huse, der var befængt med pest, ville medlemmerne af Kiels medicinske fakultet derimod ikke uden videre anbefale. De henholdt sig her til Hodges beskrivelse af pesten i London, hvori der netop gøres opmærksom på, at pestondet var blevet værre som følge af afspærring. Raske folk i de pågældende huse var også blevet smittede. I Gieslers bog om pesten i Braunschweig kunne man endda læse, at sygdommen først var hørt op, da dørene var blevet åbnet igen. På grund af de aflukkede huse havde skrækken for pest været langt større i Thorn end i Danzig, og afspærringen havde derved kun øget sygdommens udbredelse. Disse oplysninger er for så vidt interessante, som de viser, hvorledes et lands højeste lægeautoriteter dengang så på et begreb som smittefare. Ganske vist tilføjedes der, at disse oplysninger skulle forstås derhen, at det kunne være hensigtsmæssigt at foretage en afspærring af de første tre-fire huse, hvori der forekom tilfælde af pest, men bredte ondet sig videre, mente de, at en afspærring ville være »unpracticabel« – hvilket vel også har været i overensstemmelse med de faktiske forhold. Massepsykose og panik og tab af livsmod har været »den klæbende syges« kun alt for trofaste følgesvende.

Som forebyggende foranstaltninger anbefalede medlemmerne af det medicinske fakultet gennemført renligholdelse af husene. Der burde foretages

jævnlig udrygninger og udluftninger samt hvidtning med frisk kalk. Alle linned- og uldstykker, klæder, senge og madrasser skulle hænges ud til gennemluftning og -bankning og renses med eddike eller svovl.

Det var derfor også nødvendigt at holde gang i ugemarkederne. Meget ofte blev bønderne væk fra byerne med deres varer for at undgå smitte. Men de syge måtte have god kost, og medicinerne foreslog derfor, at ugemarkederne fandt sted ude ved byernes slagbomme, således at faren for smitte blev mindre.

En rimelig diæt med hensyn til spise og drikke måtte også anses for forebyggende. Frisk svinekød, gås, gammelt røget kød, tørrede fisk, friske sild, karper og andre af den slags enten ufordøjelige eller alt for letfordøjelige spiser måtte anses for skadelige. Med hensyn til drikkevarer advarede der imod øl, brygget af vand, der ikke var nok kogt, og ugæret eller råddent lugtende øl. For den velhavende ville fransk vin eller rhinskvin drukket med måde være gavnligt, men da de fleste folk ikke havde råd til at vælge den mad, de gerne ville have, burde det anbefales dem at holde måde med alle spiser. Vigtigt var det dertil, at folk undgik voldsomme sindsbevægelser såsom skræk, frygt, sorg eller vrede – et vidnesbyrd om, hvor stærkt den tids læger endnu var bundet til oldtidens medicinske opfattelser af sindsstemningernes indflydelse på blodets konsistens.³

Kraftigt advarede også datidens læger mod alle kvaksalvere og markeds-skrigere, der falbød »pest-eliksirer«, »livsbalsamer« og lignende. På grund af menneskehedens mange forskellige naturer var det umuligt at fremstille et universalmiddel mod en sygdom, hævdede de kielske medicinere – atter engang et vidnesbyrd om deres tilknytning til ældre tiders medicinske forestillinger, f. eks. Paracelsus.

Alligevel mente de det rigtigst at fremsætte nogle medicinske leveregler til forebyggelse af pestfaren. En grundregel måtte det være at undgå hid-sige og stærkt altererende ting. Frygter man for at gå »nøgternt« ud i den friske luft, da tag en smule brød med smør og rude om morgenen, drik et spidst glas rhinskvin eller en anden bitter aromatisk vin eller en smule eddike med bezoar og theriak i. Fattigfolk kunne nøjes med rude alene og eddike af morgenfruen og nyde en ske fuld af det om morgenen til lidt rugbrød. Brændevin med eddike var heller ikke utjenligt, ej heller citron og eddike. For dem, der om morgenen hverken kunne have vin eller eddike, kunne det anbefales at indtage en »latværg« af en muskatnøds størrelse eller et præserverende pulver af størrelse som to eller tre knivspidsfulde eller en smule ingefær, alantrød eller den slags, således som Paracelsus havde anbefalet det. Det måtte derimod anses for skadeligt at drikke for meget brændevin, »hvilket jo er almindeligt i disse lande (!)«. Det havde

3. Se f. eks. SJy MSkr 1956, s. 177 ff. (H. V. Gregersen: Det menneskelige legeme og dyrekredsens tolv tegn) med der anført litteratur.

vist sig under den sidste pest i Danzig, at den slags folk blev lettere smittet end andre, og de var næsten alle døde. For øvrigt ville det være godt at tygge angelicarod, santoninrod, friske citronskaller, laurbær eller enebær og den slags.

Man måtte endelig huske ikke at synke spyttet under omgangen med de syge. Lægerne Dobrezenski i Prag og Diemerbrock i Nijmegen havde begge gjort opmærksom på dette som det vigtigste »præservativ« mod pesten.

Åreladning og svedekure, der ofte var blevet anbefalet af læger, måtte der advares imod, thi derved svækkedes folk modstandskraft. Det samme gjaldt »purgatz«, indtagelse af afførende midler. (Disse forholdsregler var ellers meget yndede, og der fandtes særlige angivelser i tidens kalendere, hvornår den slags kunne anbefales).

Med hensyn til udrygning af husene måtte dette ikke overdrives. Folk burde drage omsorg for, at røgen ikke blev for kraftig. Særlig egnet hertil var et røgelsespulver, som fandtes i handelen, men fattigfolk kunne også anvende sædvanligt bøssekrudt. Enebær kunne man samtidig lægge i ilden, eller man kunne hælde eddike på ophedede sten.

For folk, der havde omgang med smittede, kunne man anbefale ren spansk tobak eller en god snustobak. »Die Liebhaber des Tobacks können ihre Stuben und Kammern mit profit ausräuchern«. (Der er derfor ingen tvivl om, at truslen om pest har virket fremmende på tobaksrygningen!).

Det medicinske fakultets medlemmer kunne ikke godkende, at folk gik med amuletter for at beskytte sig mod pestfaren. Noget sådant var overtro og dermed uværdigt for kristne! At sætte sin lid til arsenik, kviksølv, tudser, orm og fluer, at gå med en edderkop i en hasselnød eller bære safir, koraller eller agtsten, tjente ikke noget formål. Ville folk absolut bære den slags – og det kunne forsåvidt have nogen betydning, idet en soldat med panser går modigere ud i kamp end én uden rustning –, så kunne det tilrådes dem at gå med en lille pose kamfer på hjertet. – Hvad man end vil mene om de kielske lægers råd, må man lade dem, at de har haft god forståelse for pestfarens psykiske virkninger. (I vor tid anbefaler man folk at tage et spil kort med i beskyttelsesrummene!).

Skulle pesten nu på trods af alle disse forebyggende midler og forholdsregler alligevel holde sit indtog, kunne det medicinske fakultets medlemmer anbefale følgende imod sygdommens specielle symptomer:

Heftige hovedsmerter: Fugtige eller tørre omslag med rugbrød, salt, hyldeblomster, vinrude og kommen lægges på panden.

Raseri: Nitratpulver eller ekstrakt af theriak indtages, og der kan lægges en surdej med Baie-salt og vinrude på fodsålerne.

Søvnløshed: De ovennævnte pulvere til indvendig brug kan benyttes

med varsomhed, ligesom der kan lægges en beroligende balsam på tindingerne.

Sovesyge: Et plaster med spanske fluer lægges på arme og ben, således at patienten bliver nødt til at klø sig de pågældende steder. Vineddike og andet, f. eks. ammoniakspiritus, holdes ham under næsen.

Tørst: Citronsaft for de velstående og ribssaft for de fattige. En salpeteropløsning kan anvendes til gurgling af halsen, også kvæder kan bruges. Fattigfolk kan bruge eddikevand med rosenhonning eller saften af et husløg i almindeligt drikkevand.

Diarrhé: For de rige findes der forskellige stoppende midler. Derimod bør klystérsprøjten ikke benyttes. Fattigfolk kan tage et gran vejbredfrø i lidt øl.

Mavekneb: Forskellige medikamenter, f. eks. theriak foreslås.

Næseblod: Pulver af kuglelak med lidt allun kan indsnuses fra en fjerpose.

Besvimelse: Lidt styrkende, f. eks. rhinskvin, kan benyttes.

Pestbylder: Nogle læger anbefaler at åbne dem for derved at fjerne giften, men derved øges blot smerterne og betændelsen. De kielske læger foreslog i stedet, at man mildnede smerterne ved at lægge omslag med havregrød kogt i mælk på byldeerne. Man kan også bruge figener, roden af den hvide lilje eller kamilleblomst kogt i mælk. Når bylden er moden, kan indholdet fjernes, men man skal altimens sørge for, at renligheden sker fyldest.

Brandkopper: Lidt kamfersprit kan anvendes. Andre anbefaler ris eller sod med salt og æggeblomme eller også salpeter og terpentin. Nogle kopper, der breder sig meget, kan bremses med læsket kalk, sort sæbe eller anden skarp lud! Derimod må der advares mod at skære dem bort. En salve af bønner, lupiner, hvedemel, smør, honning eller theriak kan hjælpe til at læge såret.

Det har åbenbart ligget den slesvig-holsten-gottorpske regering meget på sinde at bistå landets undersåtter med råd og dåd over for den faretruende sot. Forordningen af 1711 8/10 indeholder derfor en fortegnelse over de forskellige medikamenter, der kunne anvendes, og de rette blandingsforhold, samt – vel ikke mindst vigtigt – en prisliste over, hvad den slags kostede i landets apoteker. Der vil derfor også kunne hentes en del stof af medicinalhistorisk interesse i den pågældende forordning.

Til slut skal oplyses, at befolkningen i hertugdømmet Slesvig – bortset fra de nævnte tilfælde i den allersydligste del – slap med skrækken. En gentagelse af katastrofen fra 1659 blev man forskånet for.

Hjemstavnsudstilling i Hovslund

I februar 1961 afholdtes mange steder over hele landet en hjemstavnsuge, hvor der arrangeredes møder med foredrag, demonstrationer, musik, folkedans og forskellige steder også udstillinger. Tanken slog især an i Sønderjylland, hvor et meget stort antal arrangementer løb af stabelen i selve hjemstavnsugen. (Sdj. Mdskr., 1961). Her gennemførtes også flere udmærkede sogneudstillinger, hvor gamle ting i privateje blev hentet frem og opstillet i mødelokalet. I alt afholdtes i Sønderjylland 65 møder og omkring 30 større eller mindre udstillinger.

Det følte imidlertid ved adskillige udstillinger som en mangel, at de mange indsamlede genstande kun var stillet frem på selve hjemstavnsaftenen, hvorved der blev alt for ringe mulighed til at få set de mange interessante ting. Bl. a. i Vester Sottrup og i Tandslet havde man derfor valgt at strække udstillingen over en week-end, så man kunne få et meget bedre udbytte af et besøg.

I flere sogne har tanken om et sådant udstillingsarrangement levet videre siden hjemstavnsugen sidste år, og d. 30. marts åbnedes en sogneudstilling for Øster Løgum sogn i Hovslund. Forsamlingshusets store sal var omdannet til udstillingslokale med montrere, podier og udstillingsborde med de større genstande i grupper ind imellem. En komite under ledelse af lærer Mikkelsen og med landmand Senius Tiedemand, maler F. P. Becker og lærer J. M. Holdt som energiske medlemmer havde forestået både indsamling og opstilling. Enkelte ting var lånt på landsarkivet eller på Åbenrå Museum, men langt de fleste genstande kom fra sognet selv. Det var ikke blot en snæver kreds, der havde udlånt deres bedste ting, der var samlet fra alle dele af det store sogn, fra sjældne kunstgenstande til almindelige brugsting, fra større møbler til helt små nipsting. Netop derved kom udstillingen til at give et bredt og alsidigt indtryk af et sønderjysk sogns gamle folkekultur.

Det er svært at fremhæve enkelte ting blandt det meget store antal, der var samlet ind. Nævnes bør dog de tre standure og de malede kister med gamle monogrammer, fordi de er udtryk for den sønderjyske håndværkers dygtighed. Det samme gælder de mange sølvgenstande, udført af mestre i Åbenrå, Tønder og Sønderborg. Her var salmebøger med sølvbeslag, spænder, strøskeer, spiseskeer og ikke mindst hovedvandsæg både med og uden farvelagte stene. Også adskilligt værktøj, bødkerarbejder, manglebrædder o. s. v. er udført i sognene.

Udstillingen blev en velfortjent succes. Den var godt opstillet, den var interessant, den var alsidig, og den var udbytterig at gennemgå for både sognets egne og for tilreisende.

J. S.

**Andels-
Svineslagteriet
i Kolding**

Grundlagt 1888

**Grænselandets liv
grænselandets sang**

møder De i

Jydske Tidende

Syd- og Sønderjyllands store blad

**Haslev
GYMNASIUM**

Kostskole for drenge

Eksamensret til Mellemskole-,
Real- og Studentereksamen.

Alle oplysninger ved henv. til
Peter Kæstel, rektor, Haslev

HADERSLEV BANK

AKTIESELSKAB

Paul Thomsen

Krusaa

Kolonial, spirituosa, køkkenud-
styr, trikotage, herreekviperung

**Ta' BUKO
til bords...**

Strik til hele familien

... men husk det skal være

mølægte

**Sønderborg
GARN**

**Brede Sogns
Spare- og Lånekasse**

Bredebro . Telefon 41341

Stiftet den 1. maj 1875

Aktieselskabet

Nordiske Kabel- og Traadfabriker

KØBENHAVN F.

**Ladelund
Landbrugs og Mælkeriskole**

Brørup station

**Sønderjyllands
Kreditforening**

Haderslev

**Sønderjydsk
Tæppefabrik**

A. R. Kjærby A-S
Højer

Graasten Bank $\frac{1}{2}$

Kontortid 9-12, 2-4, lørdag 9-12

GRAASTEN

$\frac{1}{2}$ Sønderjydsk Frøforsyning

Frøavl & Frøhandel

Aabenraa

Restaurant **Grænsen**

C. Heiselberg
Krusaa

Hejmdals

BOGTRYKKERI

AABENRAA TLF. (046) 2 31 32

**Spare- og Laanekassen
for Hobro og Omegn**

HORSENS HAVN

- *Mange moderne stykegodskraner*
- *7,00 m vanddybde*
- *Havnen kan besejles dag og nat*
- *Store arealer ved kaj og jernbanespor ledige til udleje*

Paasch & Larsen, Petersen

Aktieselskab

Horsens - Telefoner: 207 - 807 - 808

SØNDERJYDSK BOGHANDEL

Apotekergade 4

Telefon 2 27 03

Boglade ved Kaja Lange Møller

Antikvariat ved M. Møller

HADERSLEV

Tønder Landmandsbank A/s

Kontorer i Tønder - Skærbæk - Ballum - Brede - Brøns - Bylderup Bov
Frifelt - Højer - Tinglev - Visby

Windfeld-Hansens

Bomuldsspinderi A/s

VEJLE

OUGAARDS

Boghandel

Vi har altid det bedste af den nye og den ældre litteratur på hylderne

Haderslev - tlf. 2 25 71

Morso Støbegods

Aktieselskabet

N. A. Christensen & Co.

Kongelig Hofleverandør

NYKØBING MORS

GRAM

KØLEANLÆG

BRØDRENE GRAM A/s • VOJENS